

## X-esek<sup>1</sup>

A modern állami iskolarendszerek történetében, különösen a felsőoktatás tömegessé válása, a hallgatói létszámok gyors növekedése idején, nem ritka a felsőoktatási intézményekbe felvehető létszámának korlátozása, zárt szám (numerus clausus) megadásával. Ezek többnyire munkaerő-piaci vagy gazdasági indíttatású beavatkozások, de előfordulnak *direkt társadalompolitikai* célokat megvalósítani kívánó korlátozások is. Magyarországon a huszadik század folyamán két ilyen politikai jellegű beavatkozást ismerünk.

Az *első az 1920. évi XXV. törvénycikk* beiktatása, amelyet ma, mint *numerus clausus* törvényt ismerünk. A törvény<sup>2</sup> 1.§. az 1920/21. tanévtől kezdődően a megjelölt karokra felvehető hallgatók számának megállapítását a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe utalta, a beiratkozást pedig olyan egyének számára tette csak lehetővé, „kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók”.

A *második* a korabeli szóhasználatban az iskolák szociális összetételének megjavításaként, a köznyelvben pedig a származási kategóriák bevezetéséeként ismert jelenség, melynek a korabeli nyilvánosságban is ismert intézkedése a 7870/1948. *Korm. sz. rendelet az egyetemeken és főiskolákon 1948-49. és azt követő tanévekben felvehető hallgatók létszámának megállapítása tárgyában*.<sup>3</sup> A rendelet 1.§. a felvehető hallgatók létszámának megállapítását a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe utalja, a 2.§. (1) pedig a létszámon belül felvehető hallgatók kiválasztását az egyetemeken egyes karain, osztályain és az egyes főiskolákon kialakítandó bizottságok feladatává teszi. A kiválasztás szempontjai között a 3.§. (1) előírja a jelentkező „szociális helyzetének” figyelembevételét, a 3. §. (3) pedig azt, hogy – többek között – a felvételre jelentkező „demokratikus magatartásáról” is meg kell győződnie a bizottságnak.

Az első eset feltárására, az intézkedés meghozatala körülményeinek, végrehajtásának és következményeinek, valamint a kapcsolódó intézkedéseknek a korabeli politikai történések fényében történő értelmezésére számos történész vállalkozott, és ma alapvető egyetértés van abban a kérdésben, hogy a rendelkezés elsősorban a zsidó származású fiatalok számának és arányának csökkentését célozta a felsőoktatásban (lásd pl. *Ladányi 1994, Nagy 1995, Kovács 2012, Haraszti 2013*). Ezért azt gyakran „első zsidótörvényként” értelmezik. Ahogyan a téma átfogó monográfiájának (*Kovács 2012*) hátsó borítóján a neves holokauszt-kutató, Randolph L. Brahm megfogalmazásában olvashatjuk: „Visszatekintve, Magyarországon a numerus clausus mintegy előzménye és bevezetője volt annak a folyamatnak, amely az 1930-as években számos zsidóellenes intézkedéshez, végül 1944-ben a Holokauszthoz vezetett.”

A származási kategóriák bevezetésének, pontos mibenlétének és következményeinek ilyen jellegű, politikatörténeti feltárása mindeddig nem történt meg. Huszár Tibor, a Rákosi rendszer elitképző gyakorlatát a rendszer politikai működésének kontextusában vizsgáló könyvében ugyan egy félmondatában kitér a témára: „A származási kategóriák bevezetése a megbélyegzésnek és kizárásnak a *numerus clausus* intézményét idéző gyakorlatát tette általánossá...” (*Huszár 2007, 29. o*), ám ő részletesebben nem foglalkozik ezzel a témával (pontosabban: nem ezzel foglalkozik). Hajdú Tibor a korszak pártbürokráciájának kialakulását elemző tanulmányában egyenesen valamiféle folytonosságról ír: „... az 1920-as évek elején először került sor a szellemi pályán dolgozók, illetve oda törekvők számának mesterséges korlátozására. Először, de nem utoljára: hasonló kizorító akciókra az ötvenes

<sup>1</sup> Részlet a Hortobágy örökségei. Családok a kényszermunkatáborok felszámolása után c., megjelenés alatt álló könyvünkben.

<sup>2</sup> <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7440> Letöltés: 2014. január 24.

<sup>3</sup> Köznevelés. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletei és közleményei. IV. évf. 16. sz. 1948. augusztus 15.

évek végéig ötször vagy hatszor került sor. Ez mindig együtt járt a politikailag nemkívánatos elemek elbocsátásával, így a közalkalmazotti pálya a politikailag megbízhatók privilégiuma lett...”. (*Hajdú 2006, 309. o.*) Ám az ő témája sem a korlátozó politikák vizsgálata.

A származás szerinti kategorizáció vizsgálata ugyanakkor felkeltette több kutató érdeklődését is (lásd pl. *Ladányi 1986, Ladányi 1995, Sáska 2006, Takács 2008*), ám a vizsgálatok kontextusa sokkal inkább tükrözi az *akkori* (a rendeletalkotáskor) deklarált célokat és ideológiákat, mintsem az *akkori* politikai történéseknek és azok hatásának megismerési, feltérési szándékát. A fenti rendelkezésben rejlő negatív diszkriminációt nagyjából negligálva, a kutatók érdeklődése a támogatni kívánt csoportok: „a munkásság és a vele szövetséges dolgozó parasztság” iskolázásában bekövetkező változásokra irányul. Ily módon például, az alapvetően a rendelkezés megszüntetését vizsgáló monográfia fő kérdése az, hogy „Mennyiben érte el a célját a származási kategorizálás rendszere? Valóban megteremtette-e az oktatáshoz hozzáférés egyenlő esélyeit?” (*Takács 2008, 8. o.*) A nagyjából ezt a kérdést megválaszoló tanulmány pedig arra a következtetésre jut, hogy „... a társadalmi egyenlőség terén a legnagyobb sikert: a piacot, a vetélkedést kikapcsoló (tervezési) gazdaság- és társadalomirányítással, erős hatalomkoncentrációval, valamint a politikai, bürokratikus és rendőrségi irányítás összefonódásával teremtették meg. Paradox a következtetés: a társadalmi egyenlőség legmagasabb foka a diktatúrában érhető el, amelyben viszont nem jó élni.” (*Sáska 2006, 607. o.*) Ezek a megfogalmazások hasonlóak ahhoz, mintha az 1920. évi XXV. törvénycikkkel kapcsolatban azt kutatnánk, vajon sikerült-e a nemzethűség és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók arányát növelni a felsőoktatásban, és vajon megvalósult-e a végrehajtásban és a későbbi rendelkezések folytán a nem zsidó származású hallgatók arányának megfelelő mértékű növekedése.

A korabeli oktatáspolitikai történéseket a társadalmi mobilitás-fogalomkörében vizsgáló kutatások másik hiányosságára hívja fel a figyelmet Majtényi György fogalomtörténeti elemzésében: „A történetírás fogalmi reflektálatlanságával magyarázható, hogy több történész miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál.” (*Majtényi 2005, 36*). Mégpedig úgy, tehetjük hozzá, hogy a kategóriák korabeli tartalmi változatainak megismerésére sem törekszenek. (Erről a későbbiekben lesz szó). Ladányi Andor az 1949-1958 közötti időszak felsőoktatási politikájáról szóló monográfiájában részletesebben és adatoltabban foglalkozik a „szociális kategorizálás” alakulásának kérdéseivel. Értelmezése ugyanakkor a pártpolitikák korabeli nyelvhasználatán belül marad (pl. az intézkedés „indokoltsága és történelmi jelentősége vitathatatlan”; „a származási szempontok sokszor merev és túlzó értelmezése”). (*Ladányi 1986, 46, 48-49. o.*)

A korabeli politikai összefüggések pontos feltérását nehezítik az erre vonatkozó dokumentumok fellelhetőségének korlátai. Az 1920. évi XXV. törvénycikk elfogadása, az akörüli politikai viták, a végrehajtás módja és körülményei alapvetően *jogállami keretek* között indultak el, és dokumentumai jórészt ma is *nyilvánosan* elérhetők, kutathatók. Az 1948-as származási kategóriák jogforrása azonban *kormányrendelet*, amelyhez feltehetőleg nem született végrehajtási utasítás – legalábbis ilyen mindmáig nem került elő. A végrehajtás ugyanis a jogállamra még csak nem is emlékeztető politikai rendszerben zajlott le: a népi demokráciát bevezető *Magyar Dolgozók Pártja* irányítása alatt kiteljesedett totális diktatúra rendszerében. Ezt természetesen a korszakkal foglalkozó kutatók jól tudják, de vagy nem foglalkoztak a diktatúra nagyobb horderejű eseményei között talán partikulárisnak tűnő származási kategóriák kérdésével, vagy ha foglalkoztak vele, nem fordítottak figyelmet a kategóriák bevezetési időpontjának, módjának, *pontos* tartalmának és következményeinek feltérására.

Hogy a rendelkezések társadalmi csoportokat véglegesen vagy időlegesen kizártak a közép- és felsőfokú képzésből, azt persze sokan tudják. A származási kategóriák vizsgálatával

foglalkozó kutatók mellett azonban főként csak az érintett – ma már idős emberek – egyéni és családi emlékezetében él a kategorizálás életsorsukat befolyásoló hatása. Ilyen „egyéni emlékeket” mutat be *Kőrösi Zsuzsanna* tanulmánya, amelyben interjúrésztleteket közöl a valamikori X-es fiatalok egyik csoportjának, az 1956-os ellenforradalom után elítélt vagy kivégzett szülők/apák – ekkorra már szintén idős – gyermekeiktől. (*Kőrösi 2010*)<sup>4</sup>

A kategorizáció működésének helyi intézményi gyakorlatát mutatja be Vajda Tamás, aki az 1951-ben felállított *Szegedi Orvostudományi Egyetem* iratanyagán vizsgálta az 50-es évek felvételi rendszerének működését (*Vajda 2010*).<sup>5</sup> A téma szakirodalmát áttekintve, ő is kitér arra, hogy „az 1990 előtt íródott munkák számos esetben kritikátlanul átvették az ’50-es évekbeli források szemléletmódját, hamis illúzióit, meglehetősen kemény szóhasználatát és politikailag elfogult ítéletalkotásait.” Kutatása során ő természetesen nemcsak a pozitív, de a negatív diszkrimináció eseteivel is találkozott. Tanulmánya kitűnő képet tár elénk a helyi végrehajtás nehezen áttekinthető, esetenként kaotikus fordulatairól, fontosabb szereplőiről és az ötvenes évek egyetemi világáról. A helyi intézkedések „eredeti forrását”, valamilyen központi rendelkezést, a fent hivatkozott kormányrendeleten túl, sajnos, ő sem nevez meg.

Egy középiskola korabeli anyakönyvi iratainak tanulmányozásából<sup>6</sup> megtudható, hogy a nyomtatványokban – amelyek feltehetőleg egységesek voltak az ország hasonló intézményeiben – a tanulók szüleinek foglalkozása az 1950/51-es tanévtől jelent meg a korábbi évektől eltérő, új rendszerben. Ebben a tanévben mindkét szülő foglalkozásáról nem egy, hanem két kérdés szólt: *Foglalkozása jelenleg*, és *Foglalkozása 1945 előtt*. A következő, az 1951/52-es tanévtől kezdődően, emellett a szülők vagyonára és jövedelmére vonatkozó kérdések is szerepelnek, illetve a tanulói adatoknál megjelenik egy új tétel: *származása*: és mellette egy *kocka*, amelybe tollal az adatlap kitöltője – feltehetőleg az osztályfőnök – bejegyezte a származásra utaló, ismert betűjeleket. Akkor éppen hetet (M1, M2, P3, P4, E6, E7, X). A következő évtől módosulnak a kategóriák, és aztán többször is tapasztalunk változást.

Ladányi Andor említett monográfiájában arról ír, hogy az egyetemi, főiskolai felvételeknél az 1949/50. évben 11 „szociális kategóriát” használtak, de ezeket nem sorolja fel, és forrást sem jelöl meg, s ennek nyomait máig nem sikerült fellelni. A *Közoktatásügyi Minisztérium* 1951. június 28-i utasítására, mint forrásra hivatkozva (pontos lelőhelyet nem ad meg), 8 kategóriát sorol fel, amelyek megfeleltethetők a fenti betűjeleknek).<sup>7</sup> Itt említi azt is, hogy „Osztályidegen elemeket egyébként az egyetemek egyáltalán nem vehettek fel, csak

<sup>4</sup> Az interjúk teljes terjedelemben is megjelentek (*Kőrösi, Molnár 2010*). A kötet egyben jól demonstrálja, hogy társadalmi értelemben heterogén csoportról van szó, hiszen legkülönbözőbb társadalmi háttérű szülők kerültek szembe a kommunista hatalommal, és válhattak így „a nép ellenségeivé”, vagy ami még rosszabb: X-essé, azaz „osztályellenségé”.

<sup>5</sup> Leírása szerint a mai egyetem 1945 és 1963 között működő jogelőd intézményeinek iratanyaga jórészt megsemmisült, s ami megmaradt, nagyrészt feldolgozatlan, vagy nehezen kutatható – kivételként említi az általa feldolgozott intézmény anyagát.

<sup>6</sup> Itt is szeretnénk megköszönni a Toldy Ferenc Gimnázium vezetőinek és munkatársainak, különösképpen Németh György tanár úrnak, hogy lehetővé tették számunkra az anyakönyvek tanulmányozását, és segítették munkánkat.

<sup>7</sup> A betűjelek feloldása ezek szerint a következő: **M**: munkás származású: **M/1**. üzemi és gépállomási munkás; **M/2**. közlekedési, szolgáltatási, postai és egyéb fizikai dolgozó. **P**: dolgozó paraszt származású: **P/3**. állami gazdasági fizikai dolgozó és tszcs-tag, **P/4**. 0-10 kat. hold birtokkal rendelkező és egyénileg gazdálkodó paraszt; **P/5**. 10-25 kat. hold birtokkal, bérlettel rendelkező és egyénileg gazdálkodó paraszt; **E**: egyéb származású: **E/6**. értelmiségi; **E/7**. köztisztviselő, tisztviselő, egyéb alkalmazott, a véderő jelenlegi tényleges állományú tagja, amennyiben a felszabadulás előtt is a véderő tagja volt, kisiparos, kiskereskedő; **X**: az 1-7. származási kategóriába nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkéses, bélistás katonatisztek stb. A jó nevű – bár nevét éppen az 1951/52-es tanévben, minden dokumentálható intézkedés nélkül elvesztő, ekkortól három éven át *Fürst Sándor Általános Gimnáziumként* szereplő – budai gimnázium tanulói között P/5 kategóriába tartozó tanuló (szülő) valószínűleg nem volt fellelhető, ezért találkozhattunk az anyakönyvekben csak 7 kategóriával.

kivételes esetben tehettek javaslatot a minisztériumnak ezek felvételére.”<sup>8</sup> (*Ladányi 1986, 49. o.*). Azaz: esetükben nem is zárt számról (*numerus clausus*) volt szó, hanem nulla számról (*numerus nullus*).

A fentiekén túl, a korszak ma már nyilvánosan kutatható főbb iratanyagaiban (párttestületi dokumentumok, korabeli minisztériumi iratok) csekély egyértelmű támponttal, feltételezések után elindulva, mindeddig nem tudunk *pontos* képet nyerni a történekekről. Ennek számos oka lehet – a kutatói ügyetlenségen és a szerencsehiányon túl is. Például az, hogy egyáltalán nem születtek olyan iratok, amelyeket keresünk. Vagy születtek, de az azóta eltelt több mint hatvan évben megsemmisültek, esetleg megsemmisítették azokat. Netán ott lapulnak a hatalmas irattárakban, nem keresett helyen, még feldolgozatlan csomókban, esetleg tévedésből egészen más jellegű iratanyagok közé keveredve. Mindenesetre a fellelt iratok alapján a következő – sok esetben hipotetikus – történetet és értelmezést vázolhatjuk fel a származási kategóriák bevezetéséről, azon belül kitüntetett figyelmet szentelve az egyébként társadalmi kategóriaként nehezen kezelhető „osztályidegen”, azaz X-es kategória jelentésének.

Az MDP Központi Vezetőségének Politikai Bizottsága 1949. február 3-i ülésén foglalkozott „Az iskolák szociális összetételének megváltoztatása” témájával.<sup>9</sup> Hogy a pártvezetés miért éppen ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy – korabeli szóhasználatlaltal – „irányt vegyen” „az iskolák szociális összetételének megváltoztatására”, arra a vezetőség számára előkészített előterjesztés dekódolása vethet fényt. Az előterjesztés első (a) pontja a fent megnevezett „feladattal” foglalkozik, második (b) pontja pedig a végrehajtásra kijelölt „aktorrall”: azaz „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átszervezése” kérdésével. A minisztériumi átszervezést előterjesztő anyag azt taglalja, hogy mindeddig a Párt figyelme döntően a gazdasági és politikai kérdések felé irányult. Azaz: most jött el az idő, hogy figyelmét az iskolaügyre irányítsa.

Ami természetesen nem igaz. Bár a Párt (és jogelődje az MKP) eddigre már valóban sok lépést tett a társadalom, a gazdaság és a politikai élet radikális átalakítására (lásd kötetünkben: *Kronológia*), azért az iskolaügyet sem hanyagolták el. 1949-re már két elsőprő horderejű – és témánkban is meghatározó – átalakításon túljutottak. Az első az ideiglenes nemzeti kormány 66506/1945. ME. Sz. rendeletével létrehozott *általános iskola megteremtése* volt. A rendelkezés – amely a korban szokásos módon, a politikai és szakmai viták mellőzésével született – nemcsak a 8 osztályos általános iskolát teremtette meg (amit egyébként Hóman Bálint 1940: XX. tc.-e már előírt, jóllehet a megvalósítás a háborús időszakban éppen csak elindult), de – Hóman rendelkezésével ellentétben – radikálisan új iskolaszervezetet is létrehozott. Lényegében egy csapásra felszámolta a háború előtti iskolarendszert az azt a jellegzetességét, hogy a különböző rétegek tanulási útjai 10 éves kortól elkülönültek (amikor is a tanuló népesség kis hányada lépett csak be a 8 osztályos gimnáziumba).<sup>10</sup>

A másik döntő lépés pedig a – lényegileg felszámolt, de formálisan működő parlament keretei között meghozott – 1948. évi XXXIII. Törvény beiktatása, *az iskolák „második államosítása”* volt. (Az első az 1919-es tanács hatalom alatt következett be, bár a tényleges

<sup>8</sup> Ladányi itt nem említi, hogy ezekre a kivételes esetekre is csak az MSZMP KB Titkárságának 1959. február 27-i határozata nyomán kerülhetett sor – lásd MOL M-KS. 288. fond. 7/45. ó. e.

<sup>9</sup> MOL-M-KS-276. fond 53. csoport 20. ó. e. Korábbi időszakban is, folyamatosan említik a kérdést, de ez az ülés tűnik olyannak, amely *átfogóan*, a feladatra és a megvalósítóra is kiterjedően, foglalkozik a témával, s amelynek nyomán átfogó intézkedések sora indult be.

<sup>10</sup> Az ilyen iskolarendszer tipikus volt a háború előtti Európában, mint ahogy a megváltoztatására irányuló, a középfokú képzés kiterjesztését célzó szakmai és politikai törekvések robbanásszerű megjelenése is, a pusztító világháború után. Előbb-utóbb, hosszabb-rövidebb idő alatt, a szakmai, politikai és gazdasági lehetőségek függvényében, mindenütt ki is formálódott az iskolarendszer új, a háború előttinél jóval kevésbé zárt struktúrája. (L. erről pl.: *Tomka 2013, 364-370. o.*; és *Kaelble 2013, 293-295., 302-307. o.*)

végrehajtásra akkor nem került sor).<sup>11</sup> Ezzel – néhány egyházi intézmény meghagyása mellett – megszűnt az egyházak csaknem ezer éve fennállt iskolaalapítási és fenntartási joga. Az állampárt birtokba vette a korabeli iskolarendszer többségét jelentő egyházi – túlnyomórészt katolikus – elemi és középfokú iskolákat, óvodákat és felsőoktatási intézményeket. Egy évvel később pedig megszűnt a kötelező iskolai hitoktatás is. Azaz – papíron legalább – beteljesedett a Párt egyeduralkodó a „lelkek” felett is. Ezek a lépések készítettek elő a talajt az irányváltáshoz, bár az *aprómunkával*: a rendelkezés gyakorlati végrehajtásával sok baja akadt még a hatalomnak a későbbiekben. A radikális irányváltás, az előterjesztés szerint: „*a politikai fordulat*, Pártunk befolyásának általános növekedése” révén következett el. Az óvatoskodó megfogalmazás az 1947-es választások, majd a munkáspártok egyesülése nyomán kialakult egypárti diktatúra létrejöttére utal.

„A Minisztériumnak ma csaknem forradalmi feladatokat kell megoldania” – olvasható az előterjesztésben. A „csaknem” forradalmi feladat: az iskolák *szociális összetételének* megváltoztatása forradalmi (vagy „csaknem” forradalmi?) szereplőket is kíván. Az Ortutay Gyula vezette minisztérium szervezete és állománya<sup>12</sup> erre már alkalmatlannak bizonyult: „a jelenlegi szerkezeti beosztás és bürokratikus ügyvitel már eleve akadályozza a feladatok megfelelő és gyors megoldását. Egyúttal alkalmas arra, hogy fedezze a kétségkívül jelenlévő, de meg nem fogható reakciós ellenállást” – írja a napirendi pont előterjesztője. A bürokrácia és a reakció gyors felszámolásával néhány hónapon belül a hivatali szervezet viharos gyorsasággal átalakult valamiféle sajátos forradalmi mozgalmá – lásd később.

És mit is jelentett valójában a forradalmi feladat? „Az 1949. szeptember 1.-én kezdődő tanévben az új középiskola első osztályainak szociális összetételét *döntően* meg kell változtatni.” – fogalmaz az előterjesztés, meglepő határozottsággal (*saját kiemelésem – NM*). Nem mintha eddig nem tett volna lépéseket a Párt erre. Csakhogy mindeddig a „rendszeren kívüli” intézkedések, „*rendhagyó formák*” (pl. szakérettségis tanfolyamok, egyetemeken esti tagozat stb.) bevezetése, régi intézmények felszámolása (pl. az Eötvös Kollégium, felekezeti jogakadémiák), újak szervezése (pl. az Orosz Intézet, a Gorkij Iskola, a Külügyi Akadémia, a Miskolci Műszaki Egyetem) szolgálták a régi elit felszámolását és az új építését.<sup>13</sup> Az 1949. februári PB-ülés előterjesztése azonban valóban fordulatot jelentett: „Iskolarendszerünk három különböző fokán egyidejűleg kell elkezdeni a *szociális összetétel feljavítására* irányuló akciót.” – írják (*saját kiemelésem – NM*). Azaz: a totális forradalmat a rendszeren belül, az iskolarendszer *teljességére* kiterjedő módon, az iskolarendszer mindhárom fokán egyszerre kell végrehajtani. Bár az előterjesztés csak a „sokkal nagyobb számú” munkás- és szegényparaszt származású ifjú támogatásáról szól, a harc értelemszerűen a nem támogatandók kiszorítására is irányul.

Lehet, hogy ez volt a kezdet a származási kategóriák bevezetésére, lehet, hogy nem. Valószínűleg ez volt: erre utal az *MSZMP Politikai Bizottságának* 1961. december 9-i, ülésére készült előterjesztés is, amelyben a párt „irányt vett” a származás szerinti kategorizálás felszámolására. A felvételi rendszer alapelvei 1949-től 1958-ig, kisebb módosításoktól eltekintve, állandóak voltak, olvasható az iratban.<sup>14</sup>

Az azonban valószínű, hogy *nem tervszerű, racionális, egyenes vonalú és minden elemében dokumentált lépésekkel* történt a „megvalósítás”. Maguk a kategóriák is sűrűn változhattak – legalábbis az esetlegesen előkerült dokumentumokból ez derül ki. (Erről

<sup>11</sup> Bővebben – szakirodalmak megjelölésével is – lásd Mészáros István „államosítás története” és „állami iskola” szócikkeiben (*Pedagógiai Lexikon, 1997, I., 66, 58-62. o.*).

<sup>12</sup> A szervezetet és annak személyi állományát – amely és akik egyébként az elmúlt évben még olyan készségesen közreműködtek az egyházi iskolarendszer felszámolásában – részletesen leírja az előterjesztés.

<sup>13</sup> E rendkívüli intézkedések is felkeltették számos kutató érdeklődését – lásd pl. Kovács M., Örkény (1981), Örkény 1989, Papp István 2001, Pataki 2005, Majtényi 2005, és részletesen foglalkoznak vele Ladányi Andor korábban idézett munkái is.

<sup>14</sup> MOL M-KS. 288. fond. 5/253. ö.e.

később.) A végrehajtás módozatai, eszközei és aktorai is folyamatosan változtak, cserélődtek. (Erről is később.) Csak az „irány” maradt meg (erre utal az 1961-es előterjesztés is): a kedvezményezettekre vonatkozó éves beiskolázási arányszámok megadása a pártutasításokban, ami – értelemszerűen a „kiszorítások” tervezett mértékét is jelezte. Ehhez a szülők – az anyakönyvi nyomtatványok szerint 1945 előtti, az 1961-es PB-ülés szerint 1938-as – foglalkozását, „illetőleg osztályhelyzetét” vették figyelembe. „A felvételi rendelet megnehezítette az ellenséges, osztályidegen elemek gyermekeinek továbbtanulását.” – fogalmaz az 1961-es anyag, erős eufémizmussal.

A kezdetekhez visszatérve: a Politikai Bizottság 1949. február 3-i döntése nyomán hamarosan újjászervezték a minisztériumot. Ahogyan az egy évvel későbbi Politikai Bizottsági ülés erről beszámol: „A minisztériumba a Párt 1948-ban és 1949-ben 96 munkást küldött. Ezek a káderek a minisztérium legpozitívabb elemeit alkotják.”<sup>15</sup> Egy újonnan felállított „ütőképes” testület, a *Vezető Kollégium* az egyetemi felvételek ügyét tárgyaló, 1949. április 12-i ülésén<sup>16</sup> nemcsak a felveendő támogatottak irányszámát adja meg statisztikai adatok és becslések alapján, de *a kiválasztás módjára* is részletes javaslatot dolgoznak ki. A munka fő eszköze a számításba jöhető tanulónépesség egészére kiterjedő, sokoldalú *káderezés*. A rendelkezés szerint: „A VKM minden egyes VIII. osztályosnak *tanulói adatgyűjtőívét* küld ki, melynek kitöltéséért az osztályfőnökök felelősek.” (*Saját kiemelésem – NM*). A tanulókkal emellett egyéni beszélgetéseket folytatnak a kommunista diákszervezet, a *Diákszövetség* vezető tanárai, erről – pontos előírás alapján – feljegyzéseket készítenek, a Diákszövetség helyi szerveivel együtt jellemzést készítenek a diákokról, a káderjellemezéseket a MINSZ<sup>17</sup> központján keresztül juttatja el a VKM-hez. Hasonló egyéni elbeszélgetéseket a MINSZ helyi szervei is végeznek. A középiskolák végzősei esetében az érettségi biztosoknak kell feljegyzést készíteniük, „mely tartalmazza egyénenként a diákok szakmai és politikai fejlettségét”. Az egyetemre jelentkezők számára a MEFESZ<sup>18</sup> pályaválasztási tanácsadót állít fel, ahol „baráti beszélgetés formájában káderjellemezést” készítenek az aktivisták. Az egyes diákokról így összegyűjtött káderanyagot a VKM eljuttatja az illetékes egyetemi felvételi bizottságokhoz. A felvételi vizsgán, ami – a szakérettségiseken kívül – mindenki számára kötelező, „a szakmai kérdésen kívül ideológiai kérdés is szerepel.” Az előterjesztés még sokféle javaslatot tartalmaz az agitációs és propagandamunka megszervezésére, és számos részletkérdésre is kitér. Ennek az inkább mozgalomra, mintsem hivatalra emlékeztető előkészítő-szervező munkának során dolgozták volna ki a származás kategóriáit? Azt a 11 kategóriából álló rendszert, amit Ladányi Andor említ könyvében? S hogy mi volt ez a 11 kategória? Erre eddig nem derült fény. A Politikai Bizottság fent említett, 1950. márciusi ülése említést tesz egy 144/1949. sz. rendeletről, amely december. 31-én kimutatást kér január 3.-ra a tanulók szociális összetételéről, ám sajnos, ennek nyomaira eddig nem sikerült rábukkanni.<sup>19</sup>

<sup>15</sup> MOL M-KS-276. fond 53. csoport 47. ő. e. 1950. március 9.

<sup>16</sup> MOL, XIX.-I-1-r-1949. április 12.

<sup>17</sup> Magyar Ifjúság Népi Szövetsége. 1948. március 22-én megalakult kommunista vezetésű csúcsszervezet. 1950 júniusában szűnt meg. Akkori létszámát 1 140 000-re becsülték. Forrás:

<http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/kislexis.htm> Letöltés ideje: 2014. február 18.

<sup>18</sup> Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezete. 1948-1950 között a felsőoktatásban tanulók egyetlen szervezete. Forrás:

<http://lexikon.katolikus.hu/M/Magyar%20Egyetemi%20és%20Főiskolai%20Egyesületek%20Szövetsége.html>

Letöltés ideje: 2014. január 20.

<sup>19</sup> Lehet, hogy a rendelet kezelése is az MDP KV Titkársága 1949. augusztus 10-én, az éberséggel kapcsolatban hozott határozatának hatálya alá esett (M-KS-276. fond 54. csoport 95. ő. e. 1950. április 19.), amely a központi pártapparátus biztonságának, a politikai éberségnek megjavításáról és a bizalmas ügykezelés bevezetéséről intézkedett.

Az mindenestre tudható, hogy a káderezés módszere nem a VKM Vezetői Kollégiumának a találmánya, hanem belengte a korabeli mindennapokat. Káderezés folyt az élet minden területén, a bölcsőtől a koporsóig, a társadalom minden rétegére kiterjedő módon. Még a Pártot is elérte. Hajdú Tibor – egy 1948. októberi pártfelülvizsgálattal kapcsolatban – az összeírásnál alkalmazott, 6 elemű kategóriarendszert ismertet (*Hajdu, 2006, 321*).<sup>20</sup> A káderezést igazán hivatásszerűen, egyre professzionálisabb módon, az 1945-1989-ig terjedő időszak egészére kiterjedően, a leginkább dokumentált, ma is többé-kevésbé visszakereshető formában az állambiztonsági szolgálat időben változó elnevezésű, szervezeti állású helyi, megyei és országos szervei végezték.<sup>21</sup>

Hogy megvalósult-e a tervezett formában minden egyes, középiskolai vagy egyetemi, főiskolai továbbtanulást tervező fiatal (és értelemszerűen: szülei, családjuk) lekáderezése, azt nem tudhatjuk. Azt viszont igen, hogy az MDP Agitációs és Propaganda Párt-Kollégiumának 1949. szeptember 29-i ülése<sup>22</sup> tárgyalta, hogy „az egyetemi vonalon” anarchia tapasztalható, a vezetés átláthatatlanná vált, és szükség van a MEFESZ „túlságosan nagy befolyásának csökkentésére”. Ugyanez a testület, 1949. november 11-i ülésén<sup>23</sup> Az egyetemi reformmal kapcsolatos sürgős intézkedések témájában határozatot is hozott – többek között – arról, hogy megerősíti a rektor intézményirányító szerepét, még ha „az ifjúsági és társadalmi szervekkel” továbbra is együtt kell működnie. December 21-én az MDP Titkárságának – sokak szerint ebben az időszakban az ország legfőbb hatalmi szervének – kellett határozatot hoznia az egyetemeken belül *tanulmányi osztályok* felállítására, amelyek feladata „a hallgatók tanulmányi munkájának szervezése, irányítása és ellenőrzése.”<sup>24</sup> Ezzel intézményen belül jött létre az a szelektálásra (is) „szakosodott” szervezeti egység, amely a továbbiakban – az oktatói és hallgatói párt- és ifjúsági szervezettel együttműködve – folyamatosan kézben tartotta a felvételi jelentkező és a felvett hallgatók káderezését. Ez valamelyest felszabadította az egyetemi vezetést és az oktatókat is a direkt mozgalmi feladatok alól.

Az anarchia a közoktatás rendszerét sem kerülte el. Miközben a forradalmár lelkületű hivatalnokok a legkörültekintőbben megszervezték, hogy miként biztosítsák, hogy a támogatandók biztosan bejussanak, a nem oda valók pedig kiszoruljanak a középiskolákba/középiskolákból, egyetemekre/egyetemekről, valahogy magának az intézményeknek a mindennapos működtetéséről elfeledkeztek. Így az MDP Politikai

<sup>20</sup> A kategóriák (melyek között osztályellenség természetesen nem szerepel, a következők: **Munkás:** ipari munkás, mezőgazdasági munkás, bányász, favágó, közüzemi munkás. Ide számították a fenti foglalkozásúak párttag háztartásbeli családtagjait, ha nem volt kereső foglalkozásuk. **Paraszt:** földműves, halász, méhészt, mezőőr, pásztor, továbbá a fentiek párttag feleségei, általában háztartásbeli falusi nők. **Értelmiségi:** diplomások, illetve megfelelő végzettséggel rendelkezők, függetlenül attól, hogy szabad pályán vagy valamilyen alkalmazásban működnek. A felsorolt értelmiségi foglalkozások: orvos, állatorvos, jogász, pedagógus, mérnök, technikus, hivatásos művészek, iparművészek, írók, újságírók, végül tudósok, tudományos intézetek munkatársai. **Alkalmazott:** magántisztviselő, segédtisztviselő, művezető, kiszolgáló személyzet, honvédség tényleges állománya, rendőrség, tűzoltóság (tisztek és altisztek is), végül „különfélék”. **Köztisztviselő:** állami, városi, községi, közüzemi tisztviselő és segédtisztviselő, tudományos intézetek tisztviselői. **Az önálló iparosok és kereskedők** egy kategóriának számítottak. **„Egyéb”** rovat: tanulók, nem fizikai dolgozók háztartásbeli párttag hozzátartozói, özvegyi jogú nyugdíjasok, (saját jogú nyugdíjasok előző kereső foglalkozásuk szerint), végül „meg nem állapítható foglalkozásúak”. Hajdu itt hozzáteszi: „A kategorizálásnál az aktuális foglalkozást vették alapul tehát itt még nem éltek a későbbi praktikákkal, amikor például a kiemelt munkáskádereket is a munkásokhoz számították.”

<sup>21</sup> Munkájukról ma már számos elemzés elérhető. A munka méreteiről és kiterjedtségéről általános benyomást szerezhetünk az iratok őrzésének és feldolgozásának feladatával megbízott intézmény, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára honlapján elérhető tájékoztatások (lásd pl. <http://www.abtl.hu/nyilvantartasok>), kutatási segédletek és kiadvány-listák segítségével – lásd még jelen kötetünk *Ellenség* szócikkét.

<sup>22</sup> MOL-M-KS 276. fond. 86. csoport 34. ő.e. Az előterjesztés hiányzik.

<sup>23</sup> MOL-M-KS 276. fond. 86. csoport 37. ő.e.

<sup>24</sup> MOL-M-KS-276. fond 54. csoport 78. ő. e. Amely hivatalok feladata lett aztán a felvételizők és a hallgatók „káderezése” is – amint erről Vajda Tamás említett esettanulmánya is beszámol.

Bizottságának 1950. március 9-i ülésén tárgyalnia kellett A VKM-ben folyó ellenséges tevékenységről szóló jelentést.<sup>25</sup> Mert persze a hibás, csak az ellenség lehetett. „A legdöntőbb feladatunk a szociális összetétel megváltoztatása volt” – emlékeztet a jelentés, ám „... a VKM részéről szívós és rejtett ellenállásba ütköztünk.” „A VKM-ben folyó szabotázsok a rendeleti anarchia és bürokrácia egyik legfontosabb formája.” „A VKM munkájának megjavítása és az ellenség kiszorításának feladata a pártvezetés megszilárdításán túl elsősorban káderekérdés” dönt a testület.

A VKM – személyi összetételében jócskán átalakult – Kollégiuma sietős gyorsasággal, 1950. március 23-i ülésén<sup>26</sup> önkritikát gyakorolt: „Általános hibaként jelentkezett, hogy a szervezésben és az agitációban figyelmünket elsősorban arra összpontosítottuk, hogy minél több munkás- és dolgozóparaszt (*sic!*) származású tanulót vigyünk be a középiskolába és az egyetemre, s elhanyagoltuk a tanév megfelelő előkészítését.” Így például nem foglalkoztak a tankönyvek, a tananyagok, a tantervek, a státushelyek, az óraszámok, a tematikák, az iskolaépületek, a tandíjak, az ösztöndíjak és egyéb kérdésekkel. „Nem használtuk fel eléggé a tankerületi főigazgatói hivatalok és az egyetemi szervek gépezetét.”

Bár az előterjesztés továbbra is „mozgalomról”, „mozgósításról” beszél, valamint a társadalmi szervek (Pedagógus Szakszervezete, MINSZ, MNDSZ, SZOT, DEFOSZ stb.) bekapcsolásáról, az ülésen körvonalazódik – és a következő időszakban megszilárdul – a „feladat” megvalósításának intézményrendszere, ami a származási kategóriák megszüntetéséig többé-kevésbé folyamatosan fenn is maradt. Így a tanulók káderezése alapvetően a középiskolai felvételekkel és az egyetemi, főiskolai jelentkezések elbírálásával foglalkozó *iskolabizottságok*, a működésüket irányító és a VKM-mel a kapcsolattartást végző *megyei Iskolabizottságok* feladata lesz. Bár az iskolaigazgató és a pedagógusok természetesen továbbra is részei a folyamatnak (a „mozgalomnak”), az egyetemi vezetőkhez és oktatáshoz hasonlóan, valamelyest szabályozottabb formában.

A rendszer kialakulásának következő – utolsó? – fázisáról tudósít a Politikai Bizottság 1951. február 1-i ülésének jegyzőkönyve: a VKM-en belül „Megalakult a közoktatás-tervezési osztály”,<sup>27</sup> azaz a minisztériumon belül is létrejött a tanulók szociális hátterének („káderezésének”) munkáját alapfeladatként szervező, irányító, koordináló intézményi egység. Talán ennek az időszaknak a terméke a VKM Közoktatási Tervezési és Statisztikai Osztályának a megyei iskolabizottságoktól visszaküldendő, évszám nélküli nyomtatványa, amelynek hátlapján szerepel egy Utasítás az általános (nép-) iskolák VIII. o. és a középiskolák IV. o. tanulóira vonatkozó összesítő jelentés elkészítéséhez.<sup>28</sup>

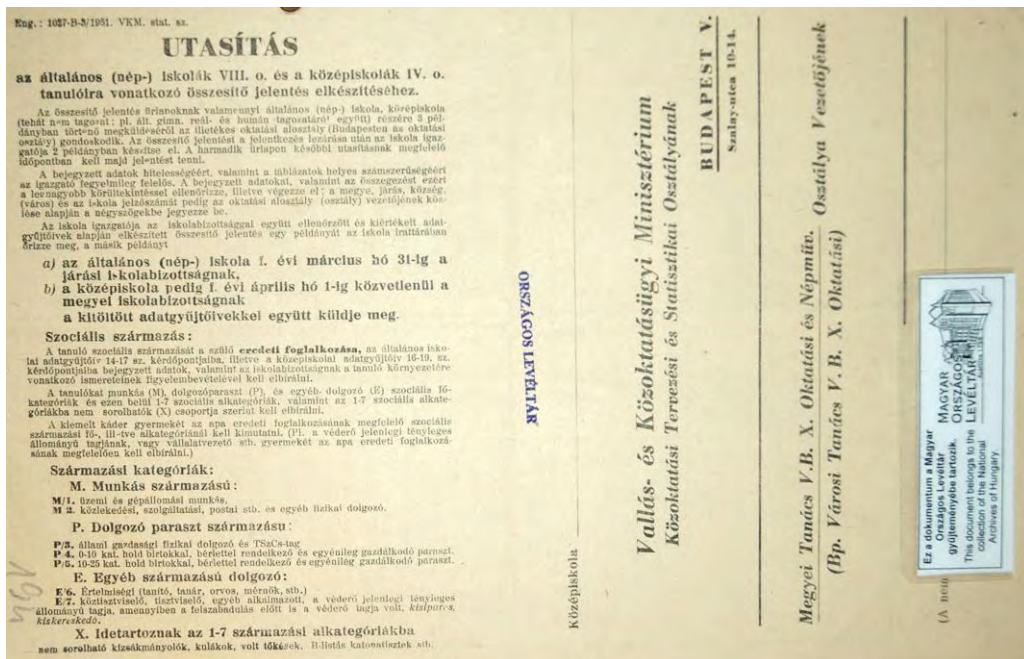
<sup>25</sup> MOL-M-KS-276. fond 53. csoport 47. ő. e.

<sup>26</sup> MOL XIX.-I-1-r-1950. március 23.

<sup>27</sup> MOL M-KS-276. fond 53. csoport 68. ő. e. 1951. február 1.

<sup>28</sup> MOL M-KS-276. fond 89. cs. 311. ő. e. Az itt szereplő nyolc kategória azonos a 6. sz. lábjegyzetben szereplőkkel, valószínűleg Ladányi Andor tévedett a minisztérium megnevezésében. Érdekes egyébként, hogy erre a hivatali utasításra az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának iratanyagában sikerült rábukkannunk.





A lényegében 1963-ig ebben a formában működő rendszerben egy furcsa közjátékra figyelhetünk fel. A származás szerinti megkülönböztetést a felsőoktatási felvételek területén felszámoló miniszteri rendelet (A művelődésügyi miniszter 3/1963 (V.19.) MM számú rendelete a felsőoktatási intézményekben való felvétel szabályozásáról)<sup>29</sup> két korábbi rendelkezést helyez hatályon kívül. (Ez egyébként közvetett módon utal arra, hogy a kategóriák bevezetése 1949-ben nem jogi szabályozással történt). Az elsőben (Az oktatásügyi miniszter 1/1954. (V.5.) OM. számú rendelete az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozásáról)<sup>30</sup> szó sincs a felvételizők származásáról, vagy akár egyetemi, főiskolai felvételi bizottságokról. A második (Az oktatásügyi miniszter 1/1955. (II. 26.) OM számú rendelete az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozása tárgyában kiadott 1/1954. (V.5.) OM. számú rendelet módosításáról)<sup>31</sup> viszont – közvetett módon – „visszaállítja” a korábbi rendet, amennyiben a jelentkezést csak az iskoláztatási bizottság, vagy (az esti és levelező tagozatra jelentkezés esetében): a munkáltató javaslata alapján fogadja el. A módosítás a jelentkező „erkölcsi magatartásának vizsgálatát” is kötelező módon előírja. Ezek alapján úgy tűnik, a Nagy Imre-kormány 1954-ben rendeletileg fel kívánta számolni a származás szerinti kategorizálást a felsőoktatási felvételek területén. A megvalósítás nyomával azonban sem az iskolai anyagokban, sem a valamikori osztályellenségekkel készült interjúkban nem találkoztunk.

A származási kategóriák felszámolásának folyamatában – amely a párton belül (ekkor már Magyar Szocialista Munkáspárt) nem kis ellenállásba ütközött<sup>32</sup> – a felszámolást láthatólag szorgalmazó Kádár János (aki egyébként – a felső pártvezetés tagjaként – a bevezetést is végigasszisztálta) egy ponton a következőkkel nyugtatta meg az aggódó elvtársakat. „Olyan osztályidegen szülő, aki a hatalomért folytatott harc idején, vagy 1956-ban nem aktivizálódott, különös kifogás nincs ellene, annak gyermeke ellen nem harcolnék ilyen dologban, ha egyébként alkalmas a továbbtanulásra. *Mint osztálykategóriát számon kell tartani, de a tanulóhoz lehetőséget adni nekik helyes lenne.*”<sup>33</sup> (Saját kiemelésem – NM). A

<sup>29</sup> Művelődésügyi Közlöny, VII. évfolyam 11. sz. 1963. június 1. 301-303. o.

<sup>30</sup> Oktatásügyi Közlöny II. évf. 10. szám 1954. május 20. 94-95. o.

<sup>31</sup> Oktatásügyi Közlöny III. évf. 5. szám 1955. március 1. 57. o.

<sup>32</sup> Erről részletesen ír Takács Róbert említett könyvében (Takács 2008).

<sup>33</sup> MOL M-KS. 288. fond. 7/45. ö.e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1959. február 27-én tartott üléséről.

Titkárság ezen az ülésen egyébként határozatot is hozott „a középiskolai, főiskolai és egyetemi felvételi rendszer megjavítására”. Valóban „megjavításról” volt szó, amennyiben kijelentették: „Ez évtől kezdve általában a szülők (eltartók) felszabadulás utáni helyzetét (...) kell alapul venni a származási hovatartozás megállapításánál” Általában, de nem mindenkire vonatkozólag. A leginkább támogatandó és a felsőoktatásból kizárandókra nézvést nem. A határozat ugyanis így folytatódik: „ez azonban az osztályidegenekre (a volt tőkésekre, földbirtokosokra, háborús bűnösökre és az egyéb ellenséges elemekre) ne vonatkozassék. A kiemelt munkáskáderek gyermekei természetesen továbbra is munkásszármazásúnak minősülnek, függetlenül jelenlegi beosztásuktól.”

Maga a megszüntetést előíró rendelkezés (a 3/1963 (V.19.) MM számú rendelet) is hagy egy „kiskaput” az osztályidegenek leleplezésére. A 15. §. (1) pont így rendelkezik: „A felvételi bizottság a megfelelő magatartású jelentkezőket – a megadott felvételi keretszámok figyelembevételével – a felvételi vizsgán megállapított összpontszámok sorrendjében köteles felvenni.” (Saját kiemelésem – NM). Lehet persze, hogy a kitétel nem politikai értelmű, hanem általános viselkedési szabályokat ír elő. Bár Aczél György felszólalása Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának 1960. november 18-i ülésén nem ilyenre utal, amikor a származási kategóriák megszüntetése mellett azzal érvel: „... az irány hosszú távon át az lesz, hogy a politikai, világnézeti szempontokat fogjuk előtérbe hozni a dolog természeténél fogva.”<sup>34</sup> Vagyis, úgy tűnik, az indulásként számon tartott 7870/1948. Korm. sz. rendelet visszavonása lényegileg máig nem történt meg, és legalábbis a rendszerváltásig, akár működhetett is.

Néhány szót még magukról a származási kategóriákról érdemes szót ejteni. Akár a pozitív, akár a negatív diszkriminációt nézzük, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a származási kategóriákat, mint a korszakban érvényes statisztikai fogalmakat (amelyekből például követhetnénk a rendszer „demokratikus” eredményeit) erős fenntartással kell kezelnünk. Az anyakönyvek például „M1” kategóriával, munkásgyerekként rögzítették az aktuális évben vállalatvezető, 1945 előtt vasöntőként működő édesapa gyermekét, míg „X-es”, osztályidegenként könyvelték el az aktuálisan földműves, 1945 előtt alezredeként szolgáló apa gyermekét.

A tanuló		Édesanyja		A felvételi napló sorszáma	
neve	apja	leányneve	Ha más iskolából jött, előző bizonyítványát		
Tóth Mária Kisasszony	Tóth Gyula	Kasza Teréz	melyik iskolában: <u>Budaörsi</u> <u>ált. iskola</u>		
szül. 1937. aug. 17-én	vagyona: —	vagyona: —	hányadik osztályról: <u>VIII.</u>		
havi jöv. Ft: 1000	havi jöv. Ft: —	havi jöv. Ft: —	smétlő v. magán-tanulói minőségben: <u>nincs</u>		
foglalk. jelenleg: <u>N.V. vállalat-vezető</u>	foglalk. jelenleg: <u>h/b</u>	foglalk. jelenleg: <u>h/b</u>	mikor kapta: <u>1951. június 17.</u>		
1945. előtt: <u>vasöntő</u>	1945. előtt: <u>h/b</u>	1945. előtt: <u>h/b</u>	Szülők (gondviselő) lakása: <u>Budaörs. Tarkasséli út 18.</u>		

<sup>34</sup> XIX-J-4-fff 1960. november 18.

A t a n u l ó		é d e s a n y j a		A felvételi napló sorszáma: 48.	
neve		apja		leányneve	
Sorsz. 50.	Mikolovics Pál.	neve M. János	leányneve Csukás Mária.	Ha más iskolából jött, előző bizonyítványát	
Szül.: 1947. évi. 7. hó. 4. n.	vagyona: -	vagyona: -	melyik iskolában: .....		
község: Kaposvár	havi jöv. Ft 300-	havi jöv. Ft -	hányadik osztályról: .....		
megye: Somogy	logáltak jelenleg Földműves	logáltak jelenleg utó.	ismétlő v. magán-tanuló minőségben: .....		
származása: X	1945 előtt algyeredes.	1945 előtt utó.	mikor kapta? .....		
A tanuló hol lakik? Szüleinél vagy nagybátyjánál		Szülők (gondviselő) lakása: I. Battyányi u 4.			

Pedig ezek a beírások arról árulkodnak, hogy az osztályfőnökök „helyesen”, az aktuális előírásoknak megfelelően jártak el az anyakönyvezésnél. A korabeli hivatali és párt dokumentumok viszont gyakran felelőtlenül a kitöltések pontatlanságait. „A felvételi bizottságok körültekintőbben és nagyobb éberséggel végezzék munkájukat. Vizsgálják felül az Iskolabizottságok által megállapított származási kategorizálásokat, ezeket ne fogadják el kritika nélkül. Meg kell akadályozni, hogy a kulákok, osztályidegenek, továbbtanulásra nem alkalmas elemek egyetemeinkre, főiskoláinkra bejussanak.” – javasolja például a Felsőoktatási Minisztérium egy előterjesztése.<sup>35</sup> A Szegedi Orvostudományi Egyetem felvételi gyakorlatának vizsgálatában Vajda Tamás is idéz egy korabeli egyetemi feljegyzést, amely szerint „...a hozzánk irányított munkás kategóriába sorolt hallgatónak mintegy 25%-a nem munkás, hanem más származású volt, de így összekeverték a többi kategóriákat is.”<sup>36</sup>

Úgy tűnik, ezeket a hibákat még később is lehetett korrigálni. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottságának az 1950–1951-es egyetemi és főiskolai lemorzsolódásról szóló, a Titkársági ülés számára készített előterjesztése megjegyzi: „Ezekben a számadatokban szerepelnek azok a rossz, ellenséges elemek is, /az összes lemorzsolódottaknak kb. 20%-a/ akiket fegyelmi úton távolítottunk el.”<sup>37</sup> Ilyen helyi, egyetemi fegyelmi ügyekről ma már több beszámolót olvashatunk (lásd pl. Pajkossy 2014, illetve az írásban meghivatkozott egyéb forrásokat). Ezen ügyek egy része éppen „a származás eltitkolása” vagy az „osztályidegen származás” bűnéből fakadt.

Bár a kategóriarendszer módszeres áttekintésére – a történet esetleges dokumentáltsága miatt – nincs igazán lehetőség, az látható, hogy a kérdéses 13-14 év alatt is többször változott. Néhányszor a politikai aktualitásoknak megfelelő módon. Így kerültek be például „az ellenforradalmi tevékenységért... elítéltek” az „osztályellenségek” körébe 1956 után (a határozat b/ pontja felsorolja az aktuális osztályellenség teljes körét, amihez – az osztálykönyvi bejegyzések tanulsága szerint az ekkor „disszidáló” apák itt maradt gyermekeit is hozzá kell gondolnunk).<sup>38</sup>

<sup>35</sup> MOL XIX-I-6-c 1.d. 1953. március 11.

<sup>36</sup> Vajda i.m. 46. l. ábjegyzet.

<sup>37</sup> MOL M-KS-276. fond 54. cs. 175. ö. e. 1952. január 9.

<sup>38</sup> Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága Intéző Bizottságának tájékoztatója az egyetemi és főiskolai iskolázatással kapcsolatos határozatról. (1957. május 28.) (A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 1964, 51-52.o).

b) A határozat megjelöli azok körét, akiket nem szabad egyetemre, főiskolára felvenni. E szerint: volt földbirtokosokat, arisztokratákat, gyár- és üzemtulajdonosokat, a vagyonukból élőket, bérháztulajdonosokat, a háborús bűnökért, ellenforradalmi tevékenységért, a népi demokratikus államrend elleni izgatásért jogerősen elítélteket, és a ma is kuláknak tekintett személyeket; a csendőrtiszteket, a felszabadulás előtt fontosabb politikai vezető állást betöltő személyeket, a volt rendőrség, katonaság néphadseregbe át nem igazolt tiszti állománya tagjait és a csendőröket; azokat az üzlet- és műhelytulajdonosokat, kereskedőket stb., akik a felszabadulás előtt vagy után huzamosabb ideig 2 (illetve 1 egyetemi, főiskolai végzettségű) vagy annál több alkalmazottat foglalkoztattak és a felsoroltak gyermekeit továbbra is osztályidegeneknek kell tekinteni, felvételükre csak kivételképpen, különös tehetség esetén minisztériumi engedéllyel kerülhet sor.

A tanuló			
neve: <i>Kelecsy</i>	apja neve: <i>Dr. P. János</i>	foglalk. jelenleg: <i>elítelt</i>	ha más iskolából jött, előző bizonyítványát melyik iskolában: <i>Bp. II. Hl. dcs. - u. alt. iskola</i>
sors. <i>27. Hendrich, Rikarda</i>	<i>Adolf</i>	foglalk. 1945 előtt: <i>bankbizomány</i>	
Szül.: 1939. évi december hó 22-én	anyja leánykori neve: <i>Hendrich</i>	foglalk. jelenleg: <i>anyag-statisztikus</i>	
község: <i>Budapest</i>	<i>Kodme</i>	foglalk. 1945 előtt: <i>ht.b.</i>	hányadik osztályról: <i>VIII.</i>
város:	gondviselője <sup>2</sup> neve:	foglalk. jelenleg:	ismétlő v. magántan. minőségben:
megye: <input checked="" type="checkbox"/>		foglalk. 1945 előtt:	mikor kapta: <i>1954. június 23.</i>
származása: <input checked="" type="checkbox"/>			

De – politikai okokból – ki is lehetett kerülni az osztályellenség köréből. 1957-ben például, a második tsz-szervezés, a „második agrárforradalom” idején (L.: Kronológia) célszerűnek látszott a korábban – valamikori, régen kisajátított földtulajdona miatt – kulákká, osztályellenséggé minősített szülőt a támogatandó „dolgozó paraszt” kategóriába átsorolni, megfelelő viselkedés esetén. A „megfelelő viselkedés” a tsz-be való belépést jelentette, a gyermek osztályellenség kategóriából való kikerülése lehetőségének megvillantása pedig a korabeli tsz-szervezési gyakorlat kíméletesebb eszköze lett. „A termelősövetkezetben dolgozó parasztokat 'dolgozó paraszt' kategóriába soroljuk, tekintet nélkül felszabadulás előtti foglalkozásukra.” – fogalmaz az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának 1957. október 12-i tájékoztató jelentése az MSZMP Titkársága számára.<sup>39</sup>

Végül is, ki volt, ki lehetett osztályellenségként, X-esként 1949-től 1963-ig a továbbtanulásból kizárva? Több száz oldal dokumentumot áttanulmányozva, úgy tűnik, bárki, bármelyik „osztályból”, társadalmi csoportból.<sup>40</sup> Voltak persze, nagy ellenséges tömbök:

- a valamikori tulajdonosi rétegek, köztük nagy számban a kulákoknak minősített, és így nem „dolgozó parasztok” (akiknek vagyona eddigre már „állami” vagy éppen elvtársi magántulajdonba került);
- az egykori helyi vagy országos vezető tisztséget betöltők, a „Horthy-rendszer” fegyveres testületeibe tartozók (függetlenül attól, hogy a háború utáni politikai igazolásokon átestek vagy sem);
- a „kizsákmányolók”, azaz másokat foglalkoztatók;

<sup>39</sup> MOL M-KS-288. fond. 33. cs. 1957. 3. ö.e.

<sup>40</sup> Lásd még ehhez az Ellenség fogalmát kötetünkben.

- a „nem haladónak” minősített értelmiségiek.

De leginkább – és a származási kategóriákat is túlélő módon – a „nem demokratikus gondolkodásúak”, akik ezáltal könnyen megkaphatták a „fasiszta”, a „reakciós”, a „demokrácia-ellenes” címkéjét, belecsúszhattak a „klerikális reakció” uszályába.

Visszatekintve pedig megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a származás szerinti kategóriák bevezetése része volt annak a folyamatnak, amelyben a szovjet megszállás körülményei között működő totalitárius rendszerben a kommunista vezetés 1945-től a társadalom szinte minden csoportját *megfélemlíteni*, egyes csoportokat pedig *likvidálni* törekedett. A folyamat Sztálin halálával megtorpant, 1956-ban rövid pillanatra véget érni látszott, a megtorlás évei után szelídebb formát öltött, és 1963-tól kezdődően mindenki számára – már akik túléltek a rákosista és a forradalom utáni kádárista terror időszakát – feltételekhez kötve, felkínálta a rendszerbe simulás lehetőségét. A valamikori „osztályellenség” – ha szerencséje volt, és kikerült a rendőrséggé konszolidált államvédelem figyelme alól, továbbá nem rögzült benne tartósan az *alávetettség* érzése és a társadalomból kirekesztettek viselkedési formái – még „vihette is valamire”. Mást nem kellett tennie, mint belesimulni a Kádár-korszak drapp-szürkéjébe, kihasználni az itt-ott megnyíló kisebb-nagyobb boldogulási lehetőségeket. És nem *látványosan* kötődni ahhoz, amiben nevelkedett: Istenhez, családjához, hazához, szabadsághoz.

Összességében pedig elmondható, hogy a társadalmat a huszadik század közepén „megforgatni” törekvő totalitárius rendszerek drasztikus elitváltó cselekedetei lényegében a teljes magyar társadalom legyengítését, legrosszabb tulajdonságainak felerősítését és a különböző korszakok kedvezményezettjeinek/elnyomottainak a társadalom egészében gondolkodó, a nagyvonalúság és távlatosság felé nyitott hajlamának felörlődését eredményezték. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy ma fájdalmasan hiányzik a bátor, a jövő biztatóbb lehetőségeit is kereső szembenézés a múlt örökségeivel.

NAGY MÁRIA

## IRODALOM

- Hajdu Tibor (2006) *Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává?* (1948–1956). Történelmi Szemle 48 (2006) 309–336. o.
- Haraszi György (2012) Kényszer-peregrináció az első világháború után. In Szécsi József (Szerk.) *Keresztény-zsidó teológiai évkönyv 2012*. Budapest, Keresztény-Zsidó Társaság.
- Huszár Tibor (2007) *Az elitől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest, Corvina. 29. o.
- Kaelble, Hartmut (2013) *A Social History of Europe, 1945–2000. Recovery and Transformation after Two World Wars*. New York – Oxford, Berghahn Books.
- Kovács M. Mária (2012) *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kovács M. Mária – Örkény Antal (1981) Szakérettségisek. *Mozgó Világ* 1981. 5. sz. 102–109. o.
- Kőrösi Zsuzsanna (2010) Az „ellenforradalmárok” gyermekeinek felvételi tapasztalatai a kádár-korszak első felében – visszaemlékezések tükrében. In Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.) *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20.*

- században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése. Budapest, 2010. Közread. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség. A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4. 146–151. o.*
- Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne (2010) *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa. Budapest, 1956-os Intézet.*
- Ladányi Andor (1986) *Felsőoktatási politika 1949–1958. Budapest, Kossuth.*
- Ladányi Andor (1995) A felsőoktatási rendszer történeti alakulása. *Educatio* 1995. 3. sz. 485–500. o.
- Ladányi Andor (2005) A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő* 2005. 1. sz. 56–74. o.
- Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962 (1964). Sajtó alá rendezte Vass Henrik, Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth.*
- Majtényi György (2005) *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után. Budapest, Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár.*
- Nagy Péter Tibor (1995) A numerus clausus - hetvenöt év után. *Világosság*, 1995. 2. sz. 72–80. o.
- Örkény Antal (1989) A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* XXXII. 1989, 4. sz. 20–33. o.
- Pajkossy Gábor (2014) Dicstelen lapok karunk történetéből. Politikai okokból indított eljárások az ELTE Bölcsészkarának hallgatói ellen 1951 és 1956 között. 2000. /Kétezer/ 2014. február. 12-18. o.
- Papp István (2001–2002) A Nékosz legendája és valósága. *Rubicon*. 2001.10. sz. 2002. 1. sz.
- Pataki Ferenc (2005) *A Nékosz-legenda. Budapest, Osiris Kiadó.*
- Pedagógiai Lexikon (1997) Főszerk. Báthory Zoltán, Falus Iván. I-III. kötet. Budapest, Keraban Kiadó.*
- Sáska Géza (2006) A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio*, 2006. 3. sz. 593–608. o.
- Takács Róbert (2008) *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963. Budapest, Napvilág Kiadó. Politikatörténeti Füzetek XXVIII.*
- Tomka Béla (2013) *A Social History of Twentieth Century Europe. London – New York, Routledge.*
- Vajda Tamás (2010) Felvételi rendszer a szegedi egyetemeken az '50-es években. In Kissné Bognár Krisztina – Molnár László – Osváth Zsolt (szerk.) *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése. Budapest. Közread. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség. A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4. 127–144. o.*